№ 1 дәріс. Түркітану ғылымына кіріспе: пәні, мақсаты мен зерттеу нысаны

Түркітану ғылымы – түркі халықтарының тілін, әдебиетін, тарихын, этнографиясын, рухани мен заттық мәдениетін кешенді түрде зерттейтін іргелі гуманитарлық сала. Оның ғылыми парадигмаларының эволюциясы мен гуманитарлық білім жүйесіндегі орны төмендегідей жүйеленеді.

1. Түркітанудың негізгі ғылыми парадигмалары

Ғылыми парадигманың ауысуы мен дамуы түркітанудың зерттеу әдіснамасы мен бағыттарының кеңеюін көрсетеді:

- **Филологиялық және мәтінтанулық парадигма (Классикалық кезең):**

Мәні: Көне түркі жазба ескерткіштерін (Орхон-Енисей, ескі ұйғыр, қараханид, шағатай және т.б.) табу, олардың транскрипциясын жасау, аудару, лингвистикалық және филологиялық талдау жасау.

Басты бағыты: Салыстырмалы-тарихи тіл білімі, фонетика, морфология, лексикография және мәтін транслитерациясы.

- **Этно-мәдени және тарихи парадигма:**

Мәні: Түркі халықтарының шығу тегін (этногенез), көші-қон бағыттарын, мемлекеттілік тарихын, этнографиясы мен фольклорын зерделеу.

Басты бағыты: Түркілік дүниетаным, салты мен дәстүрі, мифологиясы мен ауыз әдебиеті мұраларын біртұтас жүйе ретінде қарастыру.

- **Антропоцентристік және лингвокультурологиялық парадигма:**

Мәні: Тілді тек қатынас құралы емес, "адам факторы" және "мәдениет коды" ретінде тану. Түркі тілдеріндегі концепттерді, концептуалды әлем бейнесін, менталитет пен тілдік тұлғаны зерттеу.

Басты бағыты: Лингвокультурология, когнитивті лингвистика, этнолингвистика.

- **Цифрлық және корпустық парадигма (Заманауи кезең):**

Мәні: Түркі тілдері мен жазба мұраларын цифрландыру, электронды корпустар мен деректер базасын құру, компьютерлік өңдеу әдістерін енгізу.

Басты бағыты: Ұлттық корпустар, тарихи-руникалық жазбалардың электронды базасы, Юникод стандарттарын әзірлеу, мәтінді автоматты өңдеу (NLP) және цифрлық түркология (Digital Turkology).

2. Түркітанудың гуманитарлық білім жүйесіндегі орны

Түркітану — гуманитарлық ғылымдар тоғысында орналасқан пәнаралық (интердисциплинарлы) сала:

- **Шығыстану және Еуразиятану жүйесінде:** Еуразия құрлығының тарихи-мәдени кеңістігін зерделеуде негізгі субъектілердің бірі болып табылады.
- **Салтастырмалы-тарихи тіл білімінде:** Алтай тілдері теориясы мен түркі тілдерінің даму динамикасын сипаттауда тілдік типология мен реконструкцияның маңызды көзі.
- **Тарих және археология саласында:** Көшпелілер цивилизациясының әлеуметтік-саяси құрылымын, мемлекеттілік эволюциясын түсіндіруге негіз болады.
- **Мәдениеттану мен философтануда:** Түркілік дүниетаным (Тәңіршілдік, сопылық дәстүр, заманауи руханият) пен материалдық емес мәдени мұраны ұғынудың кілті.

3. Заманауи тенденциялар мен болашағы

1. **Пәнаралық интеграция:** Түркітану генетика (палеогенетика), цифрлық гуманитаристика (Digital Humanities) және геоақпараттық жүйелермен (GIS) тығыз байланыста дамып келеді.
2. **Аймақтық және ғаламдық ықпалдастық:** Халықаралық түркі ұйымдары (ТҮРКСОЙ, Түркі академиясы) аясында ортақ терминологиялық, грамматикалық және корпустық стандарттарды қалыптастыру.

3. **Жасанды интеллект және тілдік модельдер:** Түркі тілдерін цифрлық кеңістікте толыққанды дамыту үшін үлкен тілдік модельдер (LLM) мен нейрондық аударма жүйелеріне бейімдеу.

II. Түркі дүниетанымы мен рухани мұрасын сақтаудың теориялық-методологиялық маңызы.

Түркі дүниетанымы мен рухани мұрасын сақтау — тек тарихи-мәдени құндылықтарды қайта жаңғырту емес, ол қазіргі заманғы гуманитарлық ғылым мен ұлттық идентификацияның теориялық-методологиялық тұғырын қалыптастыратын іргелі мәселе.

Бұл бағыттың теориялық және методологиялық маңызы мынадай негізгі аспектілерден көрінеді

1. Теориялық маңызы

Евразияшылдық және Еуропацентристік этноцентризмге альтернатива:

Түркі дүниетанымын зерделеу классикалық батыстық (еуропацентристік) ғылыми парадигмаларды қайта қарауға мүмкіндік береді. Түркілік көшпелі цивилизация моделі — Батыс пен Шығысты туыстыратын, жаратылыс пен адам арасындағы гармонияға негізделген ерекше концептуалды жүйе.

- **Тілдік әлем бейнесін (Conceptual Worldview) тану:**

Көне түркі руникалық жазбаларынан (Орхон-Енисей, Ескі ұйғыр) бастау алатын рухани мұра тіл мен ойлаудың тығыз байланысын түсінуге теориялық негіз береді. Ол когнитивті лингвистика мен лингвокультурологияда түркі концепттерін (мысалы, *Құт, Төр, Көк, Жер-Су, Ел, Ошақ*) терең теориялық деңгейде талдауға жол ашады.

- **Рухани және философиялық сабақтастық:**

Тәңіршілдіктен бастау алып, кейін сопылық дәстүрмен (Қожа Ахмет Ясауи, Түркі суфизмі) синтезделген түркілік философиялық ойлау жүйесін гуманитарлық білімнің дербес теориялық концепциясы ретінде негіздейді.

2. Методологиялық маңызы

- **Пәнаралық (интердисциплинарлы) интеграция:**

Түркі мұрасын зерттеу жалғыз тарих немесе филология аясында қалып қоймай, салыстырмалы-тарихи лингвистика, этнология, антропология, археология, мәдениеттану және палеогенетика сияқты салалардың тоғысында кешенді әдіснаманы қалыптастырады.

- **Тарихи-салыстырмалы және реконструкциялау әдістері:**

Көне жазбалар, фольклорлық деректер мен этнографиялық материалдарды салыстыра отырып, түркі халықтарының ортақ генетикалық, тілдік және мәдени кодын (код тану) қалпына келтірудің ғылыми алгоритмін ұсынады.

- **Цифрлық түркология (Digital Turkology) және корпустық әдіснама:**

Заманауи кезеңде рухани мұраны сақтау методологиясы сандық форматында жүзеге асады:

1. Тарихи мәтіндерді транслитерациялау, цифрландыру және Юникод стандарттарына түсіру.
2. Руникалық ескерткіштер мен қолжазбалардың электронды базасын құру.
3. Табиғи тілді өңдеу (NLP) мен жасанды интеллект модельдерінде түркі тілдерінің семантикалық және морфологиялық ерекшеліктерін сақтау.

3. Гуманитарлық білім мен қоғамдағы қолданбалы рөлі

1. **Ұлттық менталитет пен бірегейлікті (Identity) сақтау:**

Жаһандану дәуірінде ассимиляцияға ұшыраудың алдын алып, ұрпақтар арасындағы рухани сабақтастықты қамтамасыз ететін методологиялық вектор болады.

2. **Ортақ Түркілік интеграция:**

Түркі мемлекеттері ұйымы (ТМҰ), Түркі академиясы секілді халықаралық құрылымдар аясында бірлескен ғылыми-зерттеу жобаларын жүргізуге, ортақ терминологиялық және білім беру стандарттарын әзірлеуге негіз қалайды.

Түркі дүниетанымы мен рухани мұрасын сақтау – тек тарихи жәдігерлерді қорғау емес, ол заманауи ғылыми-теориялық ойды байытудың және цифрлық кеңістікте түркілік өркениеттің толыққанды орын алуының методологиялық кілті болып табылады.